

■ دگرگونی‌های ساختاری شهر سنندج با تکیه بر ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ش)

محمدتقی مختاری | فؤاد پورآرین | اسید برهان تفسیری

چکیده

هدف: بررسی ویژگی‌های دموگرافیک^۱ و دگرگونی کیفی-آموزشی و جنسی شهر سنندج در بازه زمانی ۱۳۲۰-۱۳۵۷.

روش و رویکرد پژوهش: روش پژوهش حاضر تاریخی است و با رویکرد تاریخ اجتماعی و بر مبنای منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و نشریات به تبیین مسئله محوری پژوهش پرداخته شده است.

یافته‌ها و نتایج پژوهش: در این پژوهش دگرگونی اجتماعی شهر سنندج در دوره پهلوی دوم با تکیه بر تحولات جمعیتی این شهر بررسی شد. برای تبیین هرچه بهتر مسئله پژوهش، از چند منظر به این مسئله پرداخته شد. در این راستا، ابتدا فضای کالبدی شهر سنندج و تحولات آن بررسی شد. سپس به امکانات شهری سنندج از قبیل مراکز آموزشی، بهداشتی، مالی و تفریحی و تأثیر آنها بر مردم توجه شد. در ادامه ویژگی‌های جمعیتی سنندج در این دوران و تحولات و تحرکات جمعیتی آن - یعنی محوری‌ترین مسئله پژوهش حاضر - بررسی شد. با بررسی تحولات کیفی-آموزشی و جنسیتی، این نکته آشکار شد که زنان با برخورداری از امکانات آموزشی، رفته رفته به صورت یکی از گروه‌های فعال شهری درآمدند. در مبحث ویژگی‌های اقتصادی جمعیت، به مسئله شهری شدن نسبی مشاغل در سنندج توجه شد. سنندج در نتیجه این دگرگونی‌ها به صورت شهری صنعتی درنیامد، بلکه شکل خدماتی پیدا کرد.

کلیدواژه‌ها

سنندج؛ دولت پهلوی دوم؛ دگرگونی جمعیت؛ ساختار اجتماعی

۱. دموگرافی علمی است که با در نظر گرفتن ساختمان جمعیتی (اندازه و ترکیب جمعیت) در یک زمان معین و حرکتی که بر جمعیت واقع می‌شود (مانند تولد و مرگ و میر و مهاجرت)، به توصیف جامعه بشری می‌پردازد. بررسی دموگرافیک یعنی بررسی جمعیت‌شناختی یک جامعه.

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و هفتم، دفتر سوم، (پاییز ۱۳۹۶)، ۶۴-۸۱
تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۹/۲۲ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۲/۲۴

دگرگونی‌های ساختاری شهر سنندج باتکیه بر ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ش)

محمدتقی مختاری^۱ | فؤاد پورآرین^۲ | سید برهان تفسیری^۳

بیان مسئله

ساختار اجتماعی مفهومی است که دربردارندهٔ نهادهای اجتماعی مختلف است. از طریق این نهادهاست که آداب و رسوم یکدست و کنش‌ها هدایت، تنظیم و جهت داده می‌شوند. ایجاد تغییر و تحول در این نهادها، به تدریج موجب تغییرات در ساختار می‌شود و با توجه به جهت تغییرات، ساختار هم متحول می‌شود. البته هر تغییری در نهادهای اجتماعی و اقتصادی لزوماً به تغییر ساختار نمی‌انجامد و این دامنه و میزان تغییرات صورت گرفته است که در این زمینه تأثیرگذار است. یکی از مؤلفه‌های پایه‌ای در تبیین دگرگونی هر جامعه، بررسی جمعیت و نحوه و میزان تغییرات جمعیتی آن است. با مطالعهٔ ترکیب جمعیتی و تحولات آن می‌توان میزان تحرک اجتماعی و اثرپذیری آن جامعه از تحولات درونی و بیرونی را سنجید. در دورهٔ پهلوی و به‌ویژه پهلوی دوم، نهادهای اجتماعی و اقتصادی شهر سنندج دچار گسستی اساسی از پیش از خود شد. در این دوره، از فضای کالبدی شهر گرفته تا نهادهای آموزشی، تربیتی، اجتماعی، اداری و اقتصادی به تبعیت از تحولات کلی ایران و مباحث نوسازی در دیگر شهرها و به‌ویژه در مراکز استان‌ها متحول شدند و هر کدام به‌نوبهٔ خود از روند مدرنیسم و مدرنیزاسیون کشور اثر پذیرفتند. تحولات صورت گرفته در این نهادها، در کنار برخی عوامل دیگر، موجب افزایش نسبتاً سریع جمعیت شهر سنندج شد. با بررسی آمار و ارقام موجود، می‌توان برآوردی کمی از تحولات صورت گرفته در شهر سنندج در این دوره انجام داد؛ ولی مسئلهٔ اساسی و مهم این است که آیا دگرگونی در

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی،

mokhtari@khu.ac.ir

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی،

pour721@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی

دانشگاه خوارزمی (نویسندهٔ مسئول)،

tafsiri62@yahoo.com

نهادهای اجتماعی و اقتصادی به دگرگونی ساختاری در این شهر انجامید؛ یعنی، آیا می توان از لحاظ هویت مدنی و ساختار طبقاتی تفاوتی میان ساکنان سنندج در اواخر دوره پهلوی و در آستانه پیروزی انقلاب اسلامی نسبت به دوران پیش از پهلوی قائل شد؟

نوسازی و تحولات کالبدی سنندج

شهر سنندج در دوره پهلوی در جایگاه مرکز سیاسی استانداری کردستان اهمیت پیدا کرد و از بستر تحولات کالبدی عبور کرد. یکی از مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تحولات جمعیتی آن‌هم در همین عامل نهفته بود. پیش از این دوره، شهر سنندج محدود به محله‌های قدیمی بود که به وسیله باغ‌ها و گردنه‌های صعب‌العبور با دنیای خارج از شهر مرتبط می‌شد (روزنامه اطلاعات، شماره ۱۲۰، ۱۴ دی ۱۳۰۵، ص ۳)؛ ولی با احداث خیابان‌ها و ساخت و اثرگذاری عناصر جدید شهری - پادگان، کارخانه، بیمارستان و ادارات - تغییراتی در کالبد شهری به وجود آمد. خیابان‌کشی در میان شهر باعث از هم گسیختگی بافت قدیم شد. در سال ۱۳۳۶ وزارت کشور، هیئتی آمریکایی را مأمور کرد تا به تهیه طرح هادی^۱ سنندج پردازد. این هیئت به طراحی خیابان‌هایی پرداخت که اجرای تدریجی آن‌ها موجب تحولاتی کلی در فضای کالبدی سنتی شهر شد (حبیبی و پوراحمد، ۱۳۸۴، صص ۷۴-۱۰۰). ایوان آلتن^۲ در گزارش خود ابتدا توصیف جامعی از وضعیت شهری سنندج و تسهیلات شهری ایجاد شده جدید در این شهر عرضه می‌کند. نحوه تخصیص زمین در شهر سنندج بر طبق این گزارش بدین قرار بود: گورستان ۱/۸ درصد (حدود ۴۱۰/۰۰۰ مترمربع)، زمین‌های تجاری و تولیدی ۵/۹ درصد (حدود ۱۳۰/۰۰۰ مترمربع)، بنیادهای حکومتی و ساختمان‌های اداری ۱۲/۴ درصد (حدود ۲۷۰/۰۰۰ مترمربع)، مساجد و حمام‌ها ۰/۹ درصد (حدود ۲۰/۰۰۰ مترمربع)، مناطق مسکونی ۶۰/۲ درصد (حدود ۱/۳۳۰/۰۰۰ مترمربع)، زمین‌های باز و خالی ۱/۸ درصد (حدود ۴۰/۰۰۰ مترمربع) (آلتن، ۱۳۹۴، ص ۴۸). در سال ۱۳۳۹ که کردستان استان شد و سرتیپ امین آزاد به سمت استاندار کردستان و فرماندار سنندج انتخاب شد، مرکزیت این شهر بیش از پیش تثبیت شد و فضای کالبدی شهر هم به‌طور مشخص از این مسئله اثر پذیرفت (حیرت سجادی، ۱۳۹۵، صص ۶۸۱ و ۶۸۲). بنا به گزارش آلتن، تقریباً تمامی وزارتخانه‌های دولتی دفاتر دائمی و جدیدی در این شهر گشودند. این امر منجر به گسیل شدن قشر کارمند شهرنشین به سنندج شد (آلتن، ۱۳۹۴، صص ۲۳ و ۲۴). در سال ۱۳۳۲ خیابان‌های منتهی به میدان مرکزی شهر کف‌سازی شد، اگرچه این کار چندان گسترده نبود و از هر خیابان تنها یک کیلومتر را شامل شد (روزنامه اطلاعات، شماره ۸۵۰۰، ۱۷ مهر ۱۳۳۳، ص ۱). در سال ۱۳۳۷ شمسی هم طرح‌هایی برای توسعه

۱. در آن زمان سنندج کمتر از پنجاه هزار نفر جمعیت داشت و حتی امروزه هم برای شهرهایی با جمعیت کمتر از پنجاه هزار نفر اصطلاح «طرح هادی» کاربرد دارد و در آن زمان ایوان آلتن مأمور تهیه طرح هادی سنندج شد و کار او هم به صورت کتابی به نام طرح هادی سنندج چاپ شده است.
۲. Ivan Alten: ایوان آلتن معمار و شهرساز آمریکایی و عضو انجمن معماران آمریکایی است که در سال‌های ۱۳۳۶-۱۳۳۷ برای تهیه طرح هادی سنندج از سوی وزارت کشور به این شهر اعزام شد و در پایان، اقدامات و مشاهدات خود را از وضعیت فضای شهری و انسانی این شهر در قالب گزارشی عرضه کرد.

خیابان‌ها و بلوارها به تصویب شورای شهر رسید (آلتن، ۱۳۹۴، صص ۶۸-۷۲ و ۷۳). در سال‌های دهه ۱۳۴۰ شهرنشینی و شهرگرایی وارد مرحله جدیدی شد. تحولات اقتصادی و سیاسی، به‌ویژه اصلاحات ارضی و اجرای طرح‌های توسعه کالبدی (اجرای طرح‌هایی مانند آب‌رسانی، راه‌سازی و گسترش شبکه‌های آموزشی و بهداشتی) موجب پویایی هرچه بیشتر شهر سنندج شد؛ به‌نحوی که شاید بتوان گفت در طی ۱۷ سال (از ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷) رشد و توسعه کالبدی سنندج با تحولات ۳۵۰ ساله آن از زمان تأسیس شهر برابری می‌کرد. این تحولات تأثیر خود را بر فضای کالبدی شهر نمایان کرد و در نهایت هجوم روستائیان را به شهر در پی داشت (حبیبی و پوراحمد، ۱۳۸۴، ص ۱۰۱).

ساختار فضایی-کالبدی سنندج را در این دوره می‌توان به سه بخش تقسیم کرد:

۱. محله‌های قدیمی: مانند آغازمان، جورآباد، چهارباغ (چوارباخ)، قطارچیان و ... این محله‌ها با وجود داشتن مشکلات حمل‌ونقل و تردد وسایل نقلیه و دارا بودن بافت‌های قدیمی، از تمامی خدمات شهری -مانند آب، برق، فاضلاب و...- برخوردار بودند و تراکم جمعیتی آن‌ها در حد بالایی بود. ۲. محله‌های جدید: مانند ژاندارمری، شریف‌آباد، حسن‌آباد، خسروآباد و ... این محله‌ها براساس طرح‌های ازپیش‌اندیشیده‌شده و طبق برنامه، توسعه یافته بودند و الگوی راست‌گوشه و شبه‌شطرنجی داشتند. ساخت‌وسازهای صورت گرفته در این محله‌ها با مصالح جدید (فلزی بتونی و...) انجام می‌گرفت و تراکم جمعیتی آن‌ها در حد متوسطی بود. ۳. محله‌های خودرو و حاشیه‌ای: مانند عباس‌آباد، تفتقان، کانی کوزله، فرجه، حاجی‌آباد و ... این محله‌ها به‌طور کامل در اختیار مهاجران روستایی و افراد بی‌بضاعت قرار داشتند و اولین هسته‌های شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهر سنندج هم همین محله‌ها بودند. این محله‌ها فاقد هرگونه تأسیسات و تجهیزات شهری بودند و به‌صورت مرکز جذب دیگر اعضای روستایی عمل می‌کردند. مصالح ساختمانی این محله‌ها ترکیبی از مصالح قدیمی و سنتی (مانند خشت‌وگِل و چوب) و نیز بتون‌آرمه و آهن و... بود (ایازی، ۱۳۶۰، صص ۱۶-۲۰).

امکانات شهری و رفاهی سنندج: عاملی برای افزایش بیرونی و درون‌زاد جمعیت

شهر سنندج در فاصله زمانی ۱۳۰۴-۱۳۵۷، به‌ویژه در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷ امکانات رفاهی بیشتری از مناطق اطراف خود داشت و این مسئله از دلایل مهم افزایش جمعیت آن بود. به لحاظ بهداشتی، سنندج تقریباً برتری کاملی بر دیگر نقاط کردستان داشت. از بیست بهداری موجود در استان در سال ۱۳۴۵، ۷ عدد در شهر سنندج قرار داشت. از ۵ بیمارستان عمومی با ۱۶۰ تخت در استان یک بیمارستان با ۶۰ تخت در سنندج بود. در کل استان تنها

۱. منظور از افزایش بیرونی مسئله مهاجرت و آمدن نیروهای جدید به این شهر است و منظور از افزایش درون‌زاد هم بهبود وضعیت مولید است که برآیند ارتقای سطح بهداشتی و برخورداری از امکانات بهداشتی است.

شهر سنندج دو بیمارستان خصوصی با ۲۰ تخت داشت. از ۳۰ پزشک موجود در استان ۱۹ نفر در سنندج کار می‌کردند (سالنامه شهرداری‌ها، ۱۳۴۵، صص ۳۸۳-۳۸۹). از ۳۷ کلینیک بهداشتی موجود در استان کردستان در سال ۱۳۵۱، ۱۵ عدد آن در سنندج بود و ۲۴۲۰۴ نفر هم به این مراکز مراجعه کرده بودند (گزارش شناسایی استان کردستان، ۱۳۵۴، ص ۷۹). در پاییز ۱۳۲۷ش اولین فرستنده رادیویی متعلق به ارتش کار خود را در این شهر آغاز کرد و از طریق بلندگوهای نصب شده بر سر بام خانه‌ها و ساختمان‌های اداری اطراف میدان شهر این جمله شنیده شد «اینجا ایران است: رادیو سنندج» («صداوسیما مرکز کردستان، تاریخچه مرکز»، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۶؛ سیمای کلی استان کردستان...، ۱۳۵۴، ص ۳۳). بدین ترتیب رادیو به عنوان یکی از ارکان حیات اجتماعی جدید وارد زندگی مردم شد و از آنجائی که شهرنشینان بیشتر از روستائیان به رادیو دسترسی داشتند (رادیوی شخصی و یا در ادارات و قهوه‌خانه‌ها)، بنابراین رفته رفته پیوندهای سیاسی مردم شهر با حکومت تقویت می‌شد که البته این مسئله نیازمند پژوهش دیگری است.

علاوه بر این‌ها، توانمندی‌های سنندج از نظر آموزشی و امکانات تعلیم و تربیت را می‌توان از عوامل ارتقای سطح کیفی زندگی مردم دانست. در اینجا با نگاهی به آمارهای موجود از وضعیت مدارس شهر، می‌توان به وضعیت و جایگاه آموزش و نظام آموزشی در این شهر پی برد؛ ولی قبل از آن لازم است که به مدارس موجود در سنندج پیش از سال ۱۳۲۰ نگاهی بیندازیم. در سال ۱۳۰۵ در سراسر استان کردستان ۳ مدرسه دولتی پسرانه و ۵ مدرسه ملی پسرانه وجود داشت و خبری از وجود مدارس دخترانه در استان کردستان نبود (روزنامه اطلاعات، شماره ۲۲، ۱۶ شهریور ۱۳۰۵، ص ۲). بر طبق گزارش‌های سالنامه آماری ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶، در این زمان سنندج دو دبیرستان پسرانه با ۱۷۴ دانش‌آموز، یک دبیرستان دخترانه با ۳۱ دانش‌آموز و ۴ دبستان با ۷۲۲ دانش‌آموز داشت (سالنامه و آمار ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶، صص ۳۳ و ۱۶۹). در سال ۱۳۴۴ آمارها بیانگر چهره بسیار متفاوتی از شهر سنندج نسبت به قبل بودند. در این سال سنندج یک کودکستان با ۴۲ نوآموز، ۱۳ دبستان دخترانه با ۲۹۴۸ دانش‌آموز، ۱۵ دبستان پسرانه با ۴۱۴۵ دانش‌آموز، سه دبیرستان دخترانه با ۹۶۳ دانش‌آموز و ۶ دبیرستان پسرانه با ۱۶۶۷ دانش‌آموز داشت. در کل از ۱۷۵۳۵ فرد در حال تحصیل در استان، ۹۷۶۵ نفر در شهر سنندج متمرکز بودند (سالنامه شهرداری‌ها، ۱۳۴۵، صص ۳۸۶ و ۳۸۷). در بهمن‌ماه ۱۳۵۳ انستیتو تکنولوژی سنندج افتتاح شد و در سال اول ۱۵۰ هنرجو پذیرفت. در همین زمان با گشایش دانشسرای عالی سنندج بر امکانات آموزشی کردستان و خود سنندج افزوده شد (سیمای کلی استان کردستان...، ۱۳۵۴، ص ۶۶). دیگر امکانات و اماکن تفریحی و رفاهی شهر سنندج در سال ۱۳۵۴

عبارت بودند از: یک کتابخانه عمومی، دو پارک، یک پارک کودک، ۳ هتل یک ستاره، ۱۰ مسافرخانه، ۲ سینما، یک استادیوم ۸۰۰۰ نفری و ۲۸ گرمابه عمومی و خصوصی (اطلاعاتی در زمینه طرح‌های عمرانی استان کردستان، ۱۳۵۴، ص ۳۵۳). در گزارشی از شهرداری سنندج به وزارت کشور در سال ۱۳۵۳ به بررسی امکانات گردشگری و تفریحی شهر سنندج پرداخته شده است. همان‌گونه که از گزارش برمی‌آید تا آن زمان اقدامات رفاهی و تفریحی چندی در این شهر صورت گرفته بود. در این زمینه هتل‌ها، پارک‌ها، بازارهای مکاره، تأسیسات ورزشی، بانک‌ها و شرکت‌های حمل و نقل، دو سینما، کتابخانه، مسافرخانه، استادیوم ورزشی و گرمابه‌های عمومی و خصوصی در شهر دایر شده بودند (ساکما همدان، ۳۱۲۷-۲۹۳-۹۱). این مؤسسه‌ها، به نوبه خود، موجب تغییراتی در بافت شهری و همچنین موجب جذابیت بیشتر شهر برای مسافران و مهاجران می‌شدند.

تحولات جمعیتی سنندج

اولین آمارهای جمعیتی سنندج را میرزا شکرالله سنندجی در کتاب *تحفه ناصری* عرضه کرده است. وی جمعیت سنندج را در سال ۱۲۹۵ ق ۲۴۷۴۴ نفر و در سال ۱۳۱۹ ق حدود ۳۲ هزار نفر و تقریباً هفت هزار و پانصد خانوار تخمین زده است (سنندجی، ۱۳۶۶، صص ۲۰ و ۴۴۱). دومین آمار از جمعیت سنندج مربوط به سال ۱۳۳۴ ق است که جمعیت شهر را در حدود ۳۲۰۰۰ نفر ذکر کرده است. میرزا علی اکبر وقایع‌نگار کردستانی در این باره می‌گوید: «تا قبل از فجاجه و قحطی سال ۱۳۳۷ هـ ق جمعیت سنندج به سی و دو هزار بالغ بوده و پس از آن به بیست هزار نفر تقلیل یافته است» (وقایع‌نگار کردستانی، ۱۳۸۱، ص ۵۶). مردوخ جمعیت شهر را در اواخر دهه ۱۳۲۰ شمسی در حدود ۲۵۰۰۰ نفر تخمین زده است (مردوخ کردستانی، بی تا، ص ۵۳). ایوان آلتن، معمار آمریکایی که پیش‌تر به او اشاره شد، جمعیت شهر سنندج را در سال ۱۳۱۹ ش ۲۸۶۱۰ نفر ذکر کرده است (آلتن، ۱۳۹۴، ص ۱۶۹) و این آخرین آمار اعلام شده در این زمینه تا قبل از سرشماری رسمی ۱۳۳۵ است. از آنجائی که شهر سنندج تا پیش از دوره پهلوی دگرگونی چندانی نپذیرفته بود، آمار و ارقام عرضه شده را می‌توان نمایانگر قابلیت‌های جمعیتی طبیعی این شهر دانست که در مواقعی از جنگ‌ها و بیماری‌ها آسیب دیده و با کاهش جمعیت هم مواجه شده است. در دوره پهلوی اول برخی امکانات جدید شهری و بهداشتی در این شهر ایجاد شد، ولی با توجه به اینکه ابعاد ساخت و سازها چندان گسترده نبود و تفاوت بارزی میان حیات شهری و روستایی وجود نداشت، ترکیب و میزان جمعیت شهر تغییر زیادی نمی‌کرد. شاید بتوان تنها تحول قابل ذکر را کاهش جمعیت آن در سال‌های جنگ جهانی

دوم دانست؛ ولی پس از این مقطع تحرک صعودی جمعیت شهر آغاز شد. این روند تا پایان دوره بررسی شده همچنان ادامه یافت؛ به طوری که جمعیت سنندج در سال ۱۳۳۵ به ۴۰۶۴۱ نفر، در سال ۱۳۴۵ به ۵۴۵۷۸ نفر و در سال ۱۳۵۵ به ۹۵۸۷۲ نفر رسید (برگرفته از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن، حوزه سنندج). در ادامه با تکیه بر دو مؤلفه خصوصیات اجتماعی و خصوصیات اقتصادی جمعیت، علاوه بر عرضه آمار جمعیتی، به بررسی تحرکات جمعیتی و علل آن پرداخته خواهد شد.

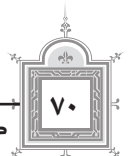
الف. ویژگی‌های دموگرافیک جمعیت سنندج

در این قسمت به مسائلی مانند میزان جمعیت، ترکیب سنی و جنسی و میزان سواد اهالی سنندج از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ با توجه به سرشماری‌های عمومی سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵ پرداخته می‌شود.

سرشماری ۱۳۳۵: براساس سرشماری ۱۳۳۵، حوزه سرشماری سنندج^۱ دارای ۲۶۶/۶۹۳ نفر جمعیت بود. ۹۷ درصد از کسانی که در این حوزه سرشماری شده بودند، مقیم و متولد همین حوزه بودند و بیشتر افراد غیربومی از شهرهای مجاور می‌آمدند. جمعیت شهر سنندج ۴۰۶۴۱ نفر - شامل ۲۲۰۱۳ مرد و ۱۸۶۲۸ زن - بود (سرشماری عمومی...، سنندج، ۱۳۳۵، جدول شماره ۱). از میان ۲۸۸۸ نفر افراد بالای ده سال جمعیت سنندج، ۸۲۸۰ نفر (۲۸۷ درصد) باسواد بودند که از این تعداد ۶۲۲۴ نفر را مردان (یعنی ۷۵/۱۷ درصد افراد باسواد) و ۲۰۵۶ نفر بقیه را زنان (یعنی ۲۴/۸۳ درصد) تشکیل می‌دادند (سرشماری عمومی...، سنندج، ۱۳۳۵، جدول شماره ۵). نکته قابل تأمل آن است که از کل جمعیت باسواد سنندج در این تاریخ ۲۶/۲ درصد متعلق به گروه سنی ۱۰-۱۴ ساله بود (برگرفته از سرشماری ۱۳۳۵، حوزه سنندج). بنا به گفته آلتن جهش جمعیت سنندج در فاصله ۲۰ سال (از ۱۳۱۹ تا ۱۳۳۵) را می‌توان نشانه بهبود بهداشت اجتماعی در این شهر دانست (آلتن، ۱۳۹۴، ص ۱۶۹). در این تاریخ در شهر سنندج ۶۳۸ کارمند دولتی مشغول به کار بودند که ۴۹۳ نفر از آن‌ها در امور استانی و ۱۴۵ نفر در حیطه امور محلی و شهری فعالیت داشتند (آلتن، ۱۳۹۴، صص ۱۷۲ و ۱۷۳).

سرشماری ۱۳۴۵: در سرشماری عمومی سال ۱۳۴۵ محدوده جغرافیایی حوزه سنندج نسبت به سرشماری پیشین دچار تغییراتی شد؛ بدین ترتیب که بخش‌هایی از اورامانات، مریوان، بیلوار، کلاترزان و ژاورود از آن جدا شد و از طرف دیگر بخش‌هایی از دهستان ئیلاق (لیلاخ) به آن افزوده شد (سرشماری عمومی...، سنندج، ۱۳۴۵)؛ بنابراین مقایسه این دو سرشماری برای حوزه سنندج کار درستی نخواهد بود؛ پس مقایسه بین این دو

۱. حدود این حوزه در این سرشماری عبارت بود از: دهستان‌های اوپاتو، اورامان تخت، اورامان لهن، بیلوار، جوانرود، حسن‌آباد، حسین‌آباد، روانسر، ژاورود، سارال، سوسور، قراتوره، کلاترزان، گاورود، و مریوان.

مرحله از سرشماری را تنها به شهر سنندج محدود می‌کنیم. کل جمعیت شهرستان سنندج در این سال ۲۰۵/۲۴۲ نفر بود که از این تعداد ۵۴/۵۷۸ نفر (معادل ۲۶/۶ درصد) در شهر سنندج، در ۱۰/۶۱۵ خانوار، ساکن بودند. از آنجائی که سنندج تنها شهر موجود در این حوزه سرشماری بود، بنابراین جمعیت شهری این حوزه را در این تاریخ می‌توان همان ۲۶/۶ درصد دانست. از جمعیت شهر سنندج ۲۹/۳۱۸ نفر مرد و ۲۵/۲۶۰ نفر زن بودند. از کل جمعیت سنندج ۴۷/۱۴۷ نفر (حدود ۸۶/۴ درصد) متولد شهرستان سنندج، ۱۳۵۱ نفر متولد دیگر شهرستان‌های استان، ۵۹۸۵ نفر متولد دیگر استان‌ها و ۹۵ نفر متولد خارج از کشور بودند. از ۲۹/۳۱۸ نفر مردی که در این شهر ساکن بودند، ۲۴/۵۰۶ نفر (حدود ۸۳/۶ درصد) و از جمعیت ۲۵/۲۶۰ نفری زنان هم ۲۲/۶۴۱ نفر (حدود ۸۹/۶ درصد) متولد همین شهرستان بودند. درباره وضعیت سواد افراد بالای هفت سال باید گفت که از تعداد ۱۵۵/۰۵۱ نفر از ساکنان شهرستان سنندج ۲۴/۱۶۱ نفر (حدود ۱۵/۶ درصد) و از تعداد ۴۳/۰۷۱ نفر از اهالی شهر سنندج ۱۹/۵۸۹ نفر (حدود ۴۵/۵ درصد) باسواد بودند. در همین زمان ۵۴۵۳ زن باسواد (حدود ۳۰/۹ درصد زنان بالای ده سال) در شهر می‌زیستند. از ۴۳/۰۷۱ نفر جمعیت ۷ سال به بالای شهر، ۱۱/۲۷۱ نفر (حدود ۲۶/۲ درصد) به مدرسه می‌رفتند^۱ که ۴۷۸ نفر آن‌ها نیمه وقت و بقیه تمام وقت به مدرسه می‌رفتند. در شهر سنندج ۸۴۴ نفر در مقاطع چهارم متوسطه به بالا (که تحصیلات دانشگاهی را هم شامل می‌شود) مشغول به تحصیل و یا دارای مدرک بودند (برگرفته از سرشماری ۱۳۴۵، حوزه سنندج، جدول شماره ۶).

سرشماری ۱۳۵۵: گروه بتا^۲ جمعیت سنندج را در سال ۱۳۵۱ به میزان ۶۵/۲۰۰ نفر ذکر کرده است (گروه بتا، ۱۳۵۲، ص ۱۶). برطبق گزارش‌های دفتر برنامه‌بودجه استان کردستان، شهر سنندج در سال ۱۳۵۳ دارای ۷۴/۲۱۲ نفر جمعیت بود (سیمای کلی استان کردستان...، ۱۳۵۴، ص ۴). برطبق سرشماری سال ۱۳۵۵، از ۵۰/۷۲۱ خانوار موجود در شهرستان سنندج ۱۹/۴۷۱ خانوار در شهر سنندج زندگی می‌کردند. شهرستان سنندج در این تاریخ دارای ۲۶۴/۱۰۲ نفر جمعیت بود که از این میزان ۹۵/۸۷۲ نفر در سنندج به سر می‌بردند (۵۲/۸۶۲ مرد و ۴۳/۰۱۰ زن). به این ترتیب، میزان رشد جمعیت شهر سنندج در فاصله ده ساله از ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ ۵/۴ درصد بود (خلاصه گزارش وضع موجود استان کردستان، ۱۳۶۲، ص ۳). از کل جمعیت این شهرستان، ۹۰/۹ درصد را متولدین خود شهرستان، ۲/۴ درصد متولدین دیگر شهرستان‌های استان، ۶/۶ درصد متولدین دیگر استان‌های کشور و ۰/۱ درصد را هم متولدین خارج از کشور تشکیل می‌دادند. در طی پنج سال پیش از انجام سرشماری ۱۳۵۵، تعداد ۱۴/۵۶۶ نفر به این شهرستان مهاجرت کرده بودند که حدود ۵/۵

۱. از ۲۳۴۴ نفر مرد، ۶۷۴۶ نفر (معادل ۲۸/۹ درصد مردان) و از ۱۹۷۰۷ زن ۴۵۲۵ نفر (معادل ۲۳/۵ درصد زنان) به مدرسه می‌رفتند.

۲. گروهی از متخصصان و مهندسان بود که در اوایل دهه ۱۳۵۰، در راستای برنامه‌ریزی و انجام مطالعات توسعه اقتصادی و اجتماعی، از سوی دولت به استان کردستان رفتند و گزارشی مفصل از اوضاع اقتصادی کردستان در این دوران تهیه کردند که برای مطالعه حاضر مفید بود و برای دیگر مطالعات از این دست هم می‌تواند از منابع پژوهشی مهم باشد.

درصد جمعیت شهرستان می شدند. در آبان ۱۳۵۵ در این شهرستان ۵۹/۷ درصد از جمعیت ۶-۱۱ ساله، ۵۳/۶ درصد از جمعیت ۱۲-۱۴ ساله و ۳۱/۵ درصد از جمعیت ۱۵-۱۹ ساله به تحصیل مشغول بودند. این نسبت‌ها برای جمعیت شهری به ترتیب عبارت بود از: ۸۶/۵، ۸۱/۸ و ۵۵/۳ درصد. از ۲۱۰/۹۵۰ نفر جمعیت ۶ ساله به بالای شهرستان سنندج در سال ۱۳۵۵ تعداد ۷۴/۷۰۲ نفر (حدود ۳۵/۴ درصد) سواد خواندن و نوشتن داشتند. این آمار درباره شهر سنندج ۴۵/۶۶۹ نفر از میان ۸۰۰/۶۵ نفر (حدود ۵۷ درصد) بود. این آمار به لحاظ جنسی هم درباره شهر سنندج قابل تأمل است. از میان ۴۴/۶۷۸ نفر مرد بالای ۶ سال سنندجی ۲۹/۷۷۱ نفر (حدود ۶۶/۶ درصد) و از میان ۳۵/۳۸۷ نفر زن بالای ۶ سال سنندجی ۱۵/۸۹۸ (حدود ۴۴/۹ درصد) توان خواندن و نوشتن داشتند (برگرفته از سرشماری ۱۳۵۵، حوزه سنندج). از ۶۷/۹۴۴ نفر جمعیت شاغل بالای ده سال شهرستان سنندج در این تاریخ تعداد ۲۰/۸۰۸ نفر باسواد بودند که از این تعداد ۶۵ نفر دکتری، ۷۲ نفر فوق لیسانس، ۶۶۲ نفر لیسانس، ۵۱۵ نفر فوق دیپلم، و ۵۲ نفر مشغول تحصیلات عالی بودند و هنوز فارغ التحصیل نشده بودند و بقیه در مقاطع و پایه‌های تحصیلی دیپلم و پایین تر مشغول به تحصیل و یا دارای مدرک بودند.

نکته جالب توجه درباره جمعیت سنندج این است که در سال ۱۳۴۹ در حدود نیمی از جمعیت این شهر (۴/۹) کمتر از ۱۵ سال سن داشتند (مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۹، ص ۱). این مسئله از وضعیت بهداشتی نسبتاً مناسب شهر و کاهش چشمگیر میزان مرگ و میر نوزادان از سال‌های آغازین دهه ۱۳۴۰ به بعد حکایت دارد. در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۵۰ موج حرکت روستائیان به سمت شهرها (در اینجا شهر سنندج) شدت گرفت. دلایل متعددی برای حرکت روستائیان به سمت شهرها ذکر شده است. گوی روشه در این زمینه اشاره می‌کند که مهاجرت روستائیان به شهر دو حالت دارد: یا اینکه جمعیت عظیمی از کارگران به دلیل وجود امکانات شغلی راهی شهر می‌شوند و در آنجا استقرار می‌یابند؛ یا اینکه درصد زیادی از افرادی که به شهرها می‌آیند مهارت‌های لازم را برای جذب شدن در بازار کار ندارند. بدین ترتیب با توجه به بیکاری یا بیکاری پنهان جمعیت تازه وارد، حومه‌های فقیرنشین یا زاغه‌نشین شهری در کنار شهرها رشد می‌کنند. در این باره گاهی برای مشخص کردن آهنگ رشد شهری که با آهنگ توسعه اقتصادی مطابقت ندارد، از واژه «شهرنشینی مفرط» استفاده می‌کنند (روش، ۱۳۸۰، صص ۱۷۱ و ۱۷۲). درباره سنندج، سیل ورود روستائیان موجب ساخت و سازهای بی‌رویه و اغلب بدون پروانه و بدون رعایت مقررات شهرداری در حواشی شهر شد. روستائیان در بسیاری مواقع چهارپایان را هم با خود به شهر می‌آوردند. آمدن بی‌رویه روستائیان به شهر موجب بروز معضلاتی در ظواهر شهری و همچنین کمبود امکانات شهری می‌شد و انجمن

شهر و شهرداری را به اتخاذ تدابیری برای مقابله با مسائل و مشکلات حاصل از این مهاجرت وادار می‌کرد (سروش آریامهر، ۱۳۵۵، صص ۲۷۱ و ۲۷۲).

در سال‌های دهه ۱۳۴۰ (پس از اصلاحات ارضی)، مقصد ۱۷/۷ درصد از مهاجران مرد خانوار در استان کردستان شهر سنندج بود (مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۹، ص ۱). میزان رشد جمعیت شهر از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ معادل ۵/۴ درصد بود. از جمعیت کل این شهرستان، ۹۵/۹ درصد را متولدین خود شهرستان تشکیل می‌دادند (خلاصه گزارش وضع موجود استان کردستان، ۱۳۶۲، ص ۳). با توجه به پیدایی محله‌های جدید در حواشی شهر، می‌توان گفت که بخشی از این رشد صعودی پیامد اجرای اصلاحات ارضی بود. روند مهاجرت که از قبل شروع شده بود، پس از اصلاحات ارضی ابعاد گسترده‌ای یافت. رونق شهری و فروپاشی روابط سنتی تولید در روستا بر اثر اصلاحات ارضی دو عامل تعیین‌کننده روند شهرنشینی در این دوره به حساب می‌آیند. توسعه شهرها مستقل از مازاد اقتصادی روستایی و با اتکا به درآمدهای نفتی باعث جذب روزافزون جمعیت به شهرها شد (حسامیان و دیگران، ۱۳۶۳، ص ۵۳). مردمی که در جریان اصلاحات ارضی از دستیابی به زمین، به‌عنوان منبع درآمد، محروم شده بودند راه شهرها را در پیش گرفتند و در نمونه موردی سنندج موجبات پیدایی حاشیه‌نشینی و محله‌های جدید را در تپه‌های ناهموار اطراف شهر فراهم کردند (حبیبی و پوراحمد، ۱۳۸۴، ص ۲۰۲). آهنگ افزایش جمعیت این محله‌ها بسیار فراتر از آهنگ رشد اقتصادی شهر و امکانات شهری موجود بود.

ب. ویژگی‌های اقتصادی جمعیت سنندج

جهانشاه صمصام، استاندار کردستان، در سال ۱۳۲۸ گزارشی از وضعیت سنندج به وزارت کشور ارسال کرد. در این گزارش وی به بررسی اثرات نامطلوب جنگ جهانی دوم بر شهر سنندج و حیات اجتماعی-اقتصادی آن پرداخت. همچنین به نفوذ نامناسب متنفذان محلی بر مأموران دولتی و بازداشتن آن‌ها از انجام وظایف خود اشاره کرد و خواستار آن شد تا بانک‌ها و وزارتخانه‌های مختلف برای خود ساختمانی مجزا در شهر داشته باشند تا بتوانند به امور رسیدگی کنند، از آبروی دولت محافظت کنند و جلوی اعمال نفوذ متنفذان محلی را بگیرند (ساکما تهران، ۴۸۰۴-۲۹۳). دولت این گزارش را رهنمون خود قرار داد و سیاست‌هایی را اتخاذ کرد که رفته‌رفته به مرکزیت سنندج هرچه بیشتر معنی بخشید و بر اهمیت آن در نظر اهالی و مناطق اطراف افزود. نگاهی به آمار و ارقام مربوط به مؤسسه‌های اعتباری موجود در سنندج و مقایسه آن با استان کردستان به تبیین بهتر این مسئله کمک خواهد کرد. مبحث اقتصاد و تحولات اقتصادی شهر سنندج را می‌توان با نگاهی به آمارهای مربوط به بودجه‌های

شهرداری در سال‌های ۱۳۳۷ و ۱۳۵۷ آغاز کرد و با مقایسه آن‌ها با یکدیگر، دورنمایی کلی از تغییرات صورت گرفته مشخص کرد. در این زمینه اسناد بیانگر آن است که بودجه شهرداری از ۱۳/۹۶۳/۱۷۱ ریال در سال ۱۳۳۷ به ۱۲۶/۴۳۶/۲۱۰ ریال در سال ۱۳۵۷ افزایش یافته و بخش‌های مختلف آن (از قبیل فرهنگی، کارگزینی شهری و...) هم دچار تغییر و تحولات فراوانی شده بود (ساکما همدان، ۳۰۸۸-۲۹۳-۹۱؛ و ۳۰۸۵-۲۹۳-۹۱). نگاهی به وضعیت بانکداری و گردش پول و سرمایه هم در سندج می‌تواند مؤید تحرکات صعودی اقتصادی این دوره باشد. از ۷۰ شعبه بانکی موجود در کردستان در سال ۱۳۵۱، ۲۶ شعبه در شهر سندج دایر بودند و عبارت بودند از: بانک ملی (۳ شعبه)، صادرات (۱۰)، اصناف (۳)، سپه (۲)، عمران (۲)، کشاورزی، رهنی، پارس، رفاه کارگران، بازرگانی، تهران (هر کدام یک شعبه). این بانک‌ها هر کدام عرضه‌کننده انواع وام‌های صنفی، سرمایه‌ای، تولیدی، ساختمانی و... بودند (گروه بتا، ۱۳۵۲، صص ۱۲-۱۴). بانک ملی ایران در سال ۱۳۱۴ اولین شعبه خود را در سندج دایر کرد (ساکما تهران، ۱۴۹۸۲-۲۴۰) و بانک رهنی هم در سال ۱۳۳۷ اولین شعبه خود را در این شهر گشود (ساکما تهران، ۷۵۳۲۴-۲۴۰). یکی از گزارش‌های موجود، از افزایش موجودی حساب‌های بانکی افراد و شرکت‌ها نسبت به چند سال پیش از آن حکایت دارد. در این گزارش آمده است که چند سال پیش در بازار سندج صد هزار تومان پول نقد وجود نداشت، ولی اکنون سرمایه‌گذاری‌های زیاد بخش خصوصی بیانگر وضع اقتصادی مناسب و تحول اقتصادی شهر، شهرستان و استان است. همچنین ساخت مهمان‌خانه‌ها و ساختمان‌های جدید در محله‌های نوین و افزایش تعداد خودروهای شخصی نشانی آشکار از افزایش توان اقتصادی مردم سندج و منطقه است (سرروش آریامهر، ۱۳۵۵، صص ۲۲۱ و ۲۲۲).

در دوره پهلوی اول در شهر سندج وضع مالیات‌گیری نظم خاصی پیدا کرد. دولت با برقراری و اخذ منظم انواع و اقسام مالیات‌ها، به نوعی مردم این شهر را مهیای نظم اقتصادی جدیدی کرد. گزارشی که از درآمدهای دولتی شهرستان سندج در سال ۱۳۱۹ در دست است، نشان می‌دهد که در این تاریخ دولت مرکزی در برقراری ثبات و اقتدار خود در مراکز استان‌ها تاحدودی موفق عمل کرده بود. در این گزارش به‌طور مشخص و مجزا به بررسی درآمدهای دولتی از راه‌های گوناگون مالیات مستقیم و غیرمستقیم و از بخش‌های مختلف مالیاتی از قبیل گمرک، خالصجات و... پرداخته شده است که این مسئله، جدا از مقدار و نحوه وصول این مالیات‌ها، حکایت از توانایی دولت مرکزی در برقراری اقتدار خود و ایجاد نظم نسبی در استان‌ها داشت (ساکما تهران، ۴۵۶۹۴-۲۴۰). با توجه به این گزارش و برقراری و دریافت منظم مالیات‌های مختلف از مردم، می‌توان گفت که تعامل اقتصادی مردم با دولت وارد مرحله جدیدی شد. در مبحث ویژگی‌های اقتصادی جمعیت به مسائلی

از قبیل وضعیت فعالیت اقتصادی، تقسیمات عمده مشاغل، طبقات شغلی، تقسیمات صنعتی و طبقات صنعتی در سنندج با توجه به سرشماری‌های صورت گرفته پرداخته خواهد شد. در ادامه با عرضه آمار و ارقام و جداولی از موقعیت‌های شغلی برحسب جنس و سن، دورنمایی کلی از وضعیت شغلی سنندج در این دوران مشخص خواهد شد تا مبنایی برای ارزیابی میزان و نحوه تحرک شغلی در این شهر فراهم شود.

براساس سرشماری سال ۱۳۳۵ (جدول شماره ۱)، ۸۷ درصد یا حدود ۸۲۰۰۰ نفر از مردان ده سال به بالا در حوزه سرشماری سنندج به کار اشتغال داشتند. این آمار درباره شهر سنندج ۷۸ درصد یا حدود ۱۲۰۰۰ نفر بود. نسبت مردان بیکار در کل حوزه ۱۱ درصد و در شهر سنندج ۱۸ درصد بود که اکثر آن‌ها را در سنین پائین محصلین تشکیل می‌دادند. در کل حوزه سرشماری سنندج ۸۶/۷۴۷ نفر (حدود ۴۸/۸ درصد) از نظر اقتصادی فعال محسوب می‌شدند،^۱ که از این تعداد ۸۵/۲۳۴ نفر (حدود ۹۸/۲۵ درصد) به کار اشتغال داشتند. این آمار درباره شهر سنندج ۱۴/۲۷۶ نفر (حدود ۴۹/۴ درصد) بود که ۱۳/۷۴۶ نفر آن‌ها (حدود ۹۷ درصد) شاغل بودند: شامل ۱۲/۴۶۳ مرد و ۱۲۸۳ زن (سرشماری عمومی ۱۳۳۵، شهرستان سنندج، مقدمه).

براساس اطلاعات به دست آمده از سرشماری ۱۳۴۵ (جدول شماره ۲)، نسبت مردان فعال از نظر اقتصادی در شهر سنندج ۶۸/۴ درصد و در نقاط روستایی ۸۷/۳ درصد بود. علت اینکه نسبت فعالیت در شهر نسبت به مناطق روستایی کمتر بود، گرایش افراد جوان شهری به تحصیل بود. البته در کنار آن می‌توان به دلایل دیگری هم اشاره کرد.^۲ نسبت زنان فعال اقتصادی در شهر سنندج ۱۰/۳ درصد و در نقاط روستایی ۳/۸ درصد بود. از کل جمعیت فعال در شهرستان سنندج ۹۳/۴ درصد شاغل، ۲ درصد بیکار و در جستجوی کار و ۴/۶ درصد بیکار فصلی بودند. این نسبت‌ها در شهر سنندج به ترتیب ۹۵/۲ درصد، ۴/۳ درصد و ۰/۵ درصد بود. در شهرستان سنندج از کل افراد شاغل ۹۴/۱ درصد مرد و بقیه زن بودند. به لحاظ تقسیم مشاغل باید گفت که از کل جمعیت شاغل شهرستان سنندج ۲/۳ درصد کارفرما، ۴۲/۳ درصد کارکنان مستقل، ۱۰/۳ درصد کارمند دولت، ۲۵/۵ درصد مزدبگیر و حقوق‌بگیر، ۱۸/۸ درصد کارگر فامیلی بدون مزد^۳ و ۰/۱ درصد کارآموز بدون مزد بودند.^۴ این آمارها درباره شهر سنندج بدین ترتیب بود: ۳/۸ درصد، ۱۹/۸ درصد، ۳۵/۸ درصد، ۳۸ درصد، ۱/۷ درصد و ۰/۵ درصد. در حوزه سرشماری سنندج ۶۱۷۱ نفر مستخدمین دولت بودند که از این تعداد ۵۵۴۱ نفر در شهر سنندج متمرکز بودند و شامل ۵۲۱۴ مرد و ۳۲۷ زن می‌شدند (سرشماری عمومی ۱۳۴۵، شهرستان سنندج، مقدمه).

جدول‌های شماره ۳ و ۴ مربوط به وضعیت مشاغل در سال ۱۳۵۵ در شهر سنندج است.

۱. منظور افرادی است که در سنین فعالیت اقتصادی قرار دارند، فارغ از اینکه به فعالیت اقتصادی مشغول باشند یا نه.
۲. برای نمونه، انواع مشاغل انگلی موجود در شهر، بیکاری پنهان و آشکار، مشاغل لومپنی، انواع پزهکاری -مانند دزدی، جیب‌بری و باج‌گیری- تفاوت تربیت فرزند در خانواده‌های طبقه متوسط به بالا و دلایلی دیگر موجب شده تا شهرنشینان کمتر از جمعیت روستایی در فعالیت‌های اقتصادی شرکت کنند.
۳. منظور از کارگران فامیلی بدون مزد زنان و کودکانی بود که در کارهای عمدتاً کشاورزی و خانگی خانوار خود مشغول به کار بودند.
۴. ۰/۷ درصد باقی مانده دربر دارنده افرادی با وضعیتی نامشخص است.

همان طور که از این جدولها برمی آید، در آبان ۱۳۵۵، از تعداد ۶۷/۹۴۴ نفر شاغلان شهرستان سنندج ۳۹/۷ درصد در بخش کشاورزی، ۲۶/۶ درصد در بخش صنعت، ۳۳/۳ درصد در بخش خدمات فعالیت داشتند.^۱ این درصدها درباره مناطق شهری به ترتیب ۱/۳، ۲۹/۸ و ۶۸/۷ بود. از ۶۹/۹۰۵ نفر جمعیت بالای ده سال سنندج، ۲۸/۴۷۱ نفر (معادل ۴۰/۷ درصد) از نظر اقتصادی فعال بودند که از این تعداد ۹۱/۸۷ درصد را مردان و ۸/۱۳ درصد را زنان تشکیل می دادند (سرشماری عمومی ۱۳۵۵، شهرستان سنندج، مقدمه و جدول شماره ۱۶).

با نگاهی به جدولهای ۱، ۲، ۳ و ۴ می توان تحولات و تحرکات شغلی و جنسی در شهر سنندج را به لحاظ آماری ارزیابی کرد.

مشاغل	کل	مشاغل حرفه ای	اداری و منشی گری	فروش و مربوطه	زراعت، جنگل داری و مربوطه	معدن	حمل و نقل	عملیات تولیدی	خدماتی	ارتشی و اظهار نشده
شهرستان	۸۵۲۳۴	۸۸۶	۱۱۸۷	۳۳۴۸	۵۶۳۱۴	۸۲	۱۸۸۵	۶۲۵۳	۷۲۶۱	۸۰۱۸
مرد	۸۱۷۵۲	۸۷۲	۱۱۷۴	۳۳۲۰	۵۵۸۲۴	۸۱	۱۸۸۰	۵۰۶۶	۵۶۳۱	۷۹۹۴
زن	۳۴۸۲	۱۰۴	۱۳	۲۸	۴۹۰	۱	۰	۱۱۸۷	۱۶۳۰	۲۴
سنندج	۱۳۷۶۴	۴۰۱	۸۵۱	۱۸۰۲	۴۶۶	۶۶	۱۹۱	۲۶۷۶	۲۷۶۰	۴۵۳۳
مرد	۱۲۴۶۳	۳۲۰	۸۳۹	۱۷۷۷	۴۵۹	۶۵	۱۹۱	۲۳۱۸	۱۹۶۵	۴۵۲۹
زن	۱۲۸۲	۸۱	۱۲	۲۵	۷	۱	---	۳۵۸	۷۹۵	۴

برگرفته از سرشماری سراسری نفوس و مسکن ۱۳۳۵، جدول ۱۲

مشاغل حوزه	کل	کشاورزی، ... جنگل داری و	استخراج معدن و سنگ	تولیدات صنعتی	ساختن و بهداشت	برق، گاز، آب و بهداشت	بازرگانی	حمل و نقل و ارتباطات	خدمات	فعالیت های ناشناس
شهرستان	۵۹۶۶۸	۳۸۰۴۵	۶۰	۴۵۴۲	۲۲۶۰	۱۸۹	۳۱۹۵	۶۴۴	۹۴۶۵	۱۲۶۸
مرد	۵۶۱۲۸	۳۷۷۳	۶۰	۲۴۳۶	۲۲۵۳	۱۸۷	۳۱۶۷	۶۲۹	۸۴۰۷	۱۲۲۶
زن	۳۵۳۰	۲۷۲	۰	۲۱۰۶	۷	۲	۲۸	۱۵	۱۰۵۸	۴۲
سنندج	۱۵۴۷۸	۳۲۷	۱	۲۸۳۶	۱۲۵۱	۱۸۰	۲۴۱۳	۵۶۴	۷۲۳۰	۶۷۶
مرد	۱۳۶۷۲	۳۲۱	۱	۱۹۷۴	۱۲۴۵	۱۷۸	۲۳۸۷	۵۴۹	۶۳۶۵	۶۵۲
زن	۱۸۰۶	۶	۰	۸۶۲	۶	۲	۲۶	۱۵	۸۶۵	۲۴

برگرفته از سرشماری سراسری نفوس و مسکن ۱۳۴۵، جدول ۲۱

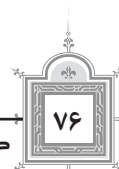
جدول ۱

جمعیت شاغل ۱۰ ساله به بالا برحسب فعالیت های عمده و جنس در شهرستان و شهر سنندج (۱۳۳۵)

جدول ۲

جمعیت شاغل ۱۰ ساله به بالا برحسب فعالیت های عمده و جنس در شهرستان و شهر سنندج (۱۳۴۵)

۱. منظور از بخش خدمات در اینجا شامل بخش های زیر است: فروش و هتلداری، رستوران و کافه، حمل و نقل و انبارداری، ارتباطات و مخابرات، خدمات مالی و بیمه، ملکی و تجاری، خدمات اجتماعی و شخصی.

مشاغل حوزه	جمع	کارکنان مشاغل علمی، فنی و تخصصی	مأموران و کارمندان عالی‌رتبه‌ی اداری	کارمندان اداری و دفتری و مشابه	فروشنده‌گان و کارکنان بازرگانی	امور خدماتی	کشاورزان، دامداران و ...	کارگران تولیدی و رانندگان	گروه‌بندی نشده
شهرستان	۶۷۹۴۴	۳۷۶۹	۱۹۹	۲۶۲۸	۳۷۶۸	۳۳۱۷	۲۶۹۴۵	۲۰۲۸۲	۷۰۳۶
سنندج-کل	۳۷۱۶۱	۲۶۲۱	۱۲۷	۲۳۵۰	۲۹۶۳	۲۴۷۶	۳۲۱	۹۵۴۴	۶۷۳۹
سنندج-مرد	۲۴۹۵۴	۱۵۱۹	۱۲۷	۲۰۹۴	۲۹۴۰	۲۱۳۷	۳۲۱	۹۰۹۸	۶۷۱۸
سنندج-زن	۲۲۰۷	۱۱۰۲	۰	۲۵۶	۲۳	۳۳۹	۰	۴۶۶	۲۱

برگرفته از سرشماری سراسری نفوس و مسکن ۱۳۵۵، جدول شماره ۱۹

جدول ۳

جمعیت شاغل ۱۰ ساله به بالا برحسب
جنس و گروه عمده شغلی در شهرستان
و شهر سنندج (۱۳۵۵)

مشاغل حوزه‌ها	جمع	کشاورزی، شکار و ملهیگیری و ...	استخراج معادن	صنعت	ساخت‌های ساختمان	برق، گاز و آب	فروش، هتلداری و رستوران و ...	حمل و نقل و ارتباطات و مخابرات	خدمات مالی، بیمه و تجاری ملکی	خدمات اجتماعی و شخصی	فعالیت‌های نم‌شخص
شهرستان	۶۷۹۴۴	۲۶۹۹۸	۱۷۵	۵۴۴۱	۱۲۱۷۰	۲۷۰	۴۳۴۳	۱۶۵۴	۳۶۶	۱۶۲۲۲	۲۹۵
سنندج-کل	۳۷۱۶۱	۳۱۲	۷۱	۲۴۲۰	۵۰۹۷	۲۳۹	۳۳۶۹	۱۲۲۸	۳۳۳	۱۴۰۳۵	۶۶
سنندج-مرد	۲۴۹۵۴	۳۰۹	۷۰	۱۹۹۰	۵۰۸۴	۲۳۵	۳۳۳۰	۱۲۰۷	۲۹۹	۱۲۳۷۸	۵۲
سنندج-زن	۲۲۰۷	۴	۱	۴۳۰	۱۳	۴	۳۹	۲۱	۲۴	۱۶۵۷	۱۴

برگرفته از سرشماری سراسری نفوس و مسکن ۱۳۵۵، جدول شماره ۲۳

یکی از موارد مهم درباره‌ی این آمارها توجه به وضعیت بیکاری است. همان‌گونه که از سرشماری‌های سال‌های ۱۳۳۵، ۴۵ و ۵۵ برمی‌آید، هرچه بر جمعیت شهر سنندج افزوده می‌شد، تعداد بیکاران هم افزایش می‌یافت. برای توضیح این پدیده چند دلیل می‌توان آورد. اول اینکه بهبود وضعیت بهداشتی بر میزان مولید در شهر می‌افزود و پیامد آن رفته‌رفته به صورت افزایش جمعیت جوان خود را نشان می‌داد. دیگر اینکه گسترش امکانات آموزشی در شهر موجب می‌شد که درصد بیشتری از جوانان، تحصیل و سوادآموزی را بر کار ترجیح دهند. سرانجام اینکه در سنندج، برخلاف برخی از شهرهای در حال توسعه، خبری از صنایع و کارخانه‌های جدید برای جذب نیروی جوان نبود؛ بنابراین بر تعداد جمعیت بیکار افزوده می‌شد. از دیگر بخش‌های مهم بخش خدمات دولتی بود. شهر سنندج مرکز استان و محل تمرکز دستگاه‌های دولتی - شامل اداری، سیاسی، آموزشی، بهداشتی و ... - بود و رفته‌رفته خود

را شهری خدماتی مطرح می‌کرد. به‌طوری‌که در سال ۱۳۵۵، در حدود ۶۹ درصد از شاغلان شهر سنندج در بخش خدمات مشغول به کار بودند. منظور از خدمات، هم شامل بخش خدمات دولتی و کارمندی می‌شد و هم خدمات جدید شهری و بازاری را دربرمی‌گرفت. نوع این مشاغل بیانگر افزایش جمعیت و نیازمندی‌های روزافزون چنین افزایشی بود. نکته مهم اختلاف چشمگیر در شمار کارمندان دولتی شهر سنندج نسبت به دیگر مناطق استان کردستان است. همچنین میزان مزدبگیران و حقوق‌بگیران شهر سنندج - که مرکز خدمات و تمرکز امور دولتی بود - بیشتر از مناطق غیرشهری و حتی دیگر مناطق شهری استان بود. در پایان باید گفت که مسئله زنان هم به‌نوبه خود درخور توجه است. زنان رفته‌رفته وارد حیات اداری و شغلی جدید می‌شدند و به‌ویژه با فراگرفتن آموزش‌های نوین و ارتقای سطح سواد و همچنین عضویت در نهادها و مؤسسه‌های جدید هرچه بیشتر به‌صورت عنصری فعال در حیات شهری جدید درمی‌آمدند (هفته‌نامه ندای غرب، شماره ۷۶۱، ۶ اسفند ۱۳۴۵، ص ۱؛ شماره ۹۱۰، ۱۹ بهمن ۱۳۴۸، ص ۱؛ و شماره ۱۰۵۱، ۷ دی ۱۳۵۱، ص ۴). سازمان زنان ایران نمونه‌ای از این نهادهای مدنی جدید بود. در سال ۱۳۳۶ سازمان زنان کردستان تشکیل شد و بتول معین‌وزیری در آبان ۱۳۳۶ به مقام دبیر سازمان زنان سنندج انتخاب شد. وی در نامه‌ای به فرمانداری سنندج در تاریخ ۲۳ دی ۱۳۳۶ شمار اعضای سازمان زنان شعبه سنندج را ۸۸۵ نفر ذکر کرد که ۴۸۵ نفر اعضای قدیم و ۴۰۰ نفر اعضای جدید بودند. ۷۶ نفر از اعضا با نامه‌ی ادارات به این سازمان معرفی شده بودند (ساکما همدان، ۲۹۹۸-۲۹۳-۹۱)؛ بنابراین واضح است که عضویت در این سازمان به دو صورت انجام می‌شد: به‌صورت سازمانی و انفرادی (آزادانه). با اندکی احتیاط می‌توان گفت که عضویت در این سازمان و سازمان‌هایی از این دست، زنان شهری را هرچه بیشتر مهیای زندگی جدید شهری و پیگیری فعال مطالبات خود می‌کرد و موجب فاصله گرفتن آن‌ها از حالت انفعالی مرسوم جامعه سنتی می‌شد.

نتیجه‌گیری

در این تحقیق دگرگونی اجتماعی شهر سنندج در دوره پهلوی دوم با تکیه بر تحولات جمعیتی این شهر بررسی شد. برای تبیین هرچه بهتر مسئله پژوهش، از چند منظر به این مسئله پرداخته شد. در این راستا، ابتدا به فضای کالبدی شهر سنندج و تحولات آن نگاهی کلی انداخته شد. با نگاهی به تحولات فضایی-کالبدی این شهر که پیامد سیاست‌های مدرنیزاسیون دولت پهلوی بود، سعی شد بستر محیطی تحولات شهری و جمعیتی این شهر مشخص شود. شهر سنندج از دوره صفویه به بعد به‌عنوان دارالایاله انتخاب شده

بود و مسیر تکوین شهری خود را می‌پیمود؛ ولی در دوره پهلوی و به‌ویژه پهلوی دوم با احداث ادارات، سازمان‌ها، خیابان‌ها و محله‌های جدید تحولاتی اساسی در ظاهر شهر صورت گرفت و بافت مرکزی شهر نسبت به گذشته دگرگون شد. از جمله بازار سنتی شهر بر اثر خیابان‌کشی جدید به دو بخش تقسیم شد و میدان‌هایی در مرکز شهر به وجود آمد. امکانات شهری سنندج - به‌عنوان مرکز اداری - سیاسی کردستان - هم اثرات خاص خود را بر مردم این شهر به‌جای گذاشت. سنندج در این دوره با برخورداری از امکانات شهری از قبیل برق، بیمارستان، بانک، مراکز تفریحی مانند پارک و سینما، مراکز آموزشی، هتل‌ها و... رفته‌رفته در مسیر هویت‌یابی جدیدی قرار گرفت. ساکنان سنندج با امکانات جدید از نزدیک در ارتباط بودند و تأثیر چنین دگرگونی‌هایی را بر حیات خود از نزدیک احساس می‌کردند.

با بررسی تحولات کیفی - آموزشی و جنسیتی، این نکته آشکار شد که زنان با برخورداری از امکانات آموزشی، رفته‌رفته به‌صورت یکی از مؤلفه‌های فعال حیات شهری درآمدند. در مبحث و ویژگی‌های اقتصادی جمعیت، مشاغل عمده این شهر و مسئله تحول مشاغل به سمت مشاغل شهری بررسی شد. در این زمینه آمارهای موجود از شهری‌شدن نسبی مشاغل در سنندج از قبیل مشاغل اداری، دولتی و خدمات جدید شهری حکایت دارند. در نتیجه این دگرگونی‌ها سنندج به‌صورت شهری صنعتی درنیامد، بلکه شکل خدماتی پیدا کرد. نکته آخر اینکه دولت، با اعمال برنامه‌های کلان و تمرکزگرایی خود، عامل اساسی تحولات شد و در این زمینه شهر سنندج، همانند دیگر مناطق شهری ایران، از سیاست‌های کلی دولتی به‌شدت تأثیر پذیرفت. فضای کالبدی سنندج و ایجاد محله‌های حاشیه‌ای جدید در اطراف شهر در واقع از برنامه اصلاحات ارضی و هجوم روستائیان به شهر متأثر بود و محله‌های خودرو و حاشیه‌ای را باید برآیند مهاجرت گسترده روستائیان به شهر دانست. پس به‌طور کلی می‌توان گفت که تحولات جمعیتی شهر سنندج و افزایش جمعیت آن نتیجه چند عامل بود. از جمله این عوامل می‌توان برنامه‌های مدرنیزاسیون دولت در این شهر - در جایگاه مرکز استان - بهبود وضعیت بهداشتی، برخورداری از امکانات شهری و رفاهی و مهم‌تر از همه اجرای برنامه اصلاحات ارضی را برشمرد. در پایان، با توجه به تحولات صورت گرفته در شهر سنندج، افزایش سطح سواد و سطح رفاه، و رشد فعالیت زنان در عرصه‌های جدید شهری، می‌توان گفت که اهالی این شهر از نظر اجتماعی دچار نوعی گسست با جامعه سنتی خود شدند. از آنجائی که متولی امکانات رفاهی و آموزشی جدید، دولت مرکزی بود، رابطه‌ای جدید میان ساکنان این شهر و دولت مرکزی شکل گرفت و مردم در بسیاری از جنبه‌های زندگی خود رد پای دولت را می‌دیدند.

منبع

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران مرکز تهران (ساکما تهران): ۴۸۰۴-۲۹۳؛ ۱۴۹۸۲-۲۴۰؛ ۷۵۳۲۴-۲۴۰؛
۴۵۶۹۴-۲۴۰.
سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران مرکز همدان (ساکما همدان): ۳۱۲۷-۲۹۳؛ ۳۰۸۸-۲۹۳؛ ۹۱-۳۰۸۵-
۲۹۳؛ ۳۰۸۸-۲۹۳؛ ۹۱-۳۰۸۵-۲۹۳؛ ۲۹۹۸-۲۹۳-۹۱.

کتاب

آلتین، ایوان. (۱۳۹۴). *طرح هادی شهر سنندج*. (شاهو کشاورزی، مترجم). سنندج: کالج.
ازکیا، مصطفی. (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی توسعه*. تهران: کلمه.
ایازی، برهان. (۱۳۶۰). *آئینه سنندج*. تهران: پیام.
حیبی، کیومرث؛ پوراحمد، احمد. (۱۳۸۴). *توسعه کالبدی-فضایی شهر سنندج با استفاده از GIS*. سنندج:
دانشگاه کردستان.
حسامیان، فرخ؛ اعتماد، گیتی؛ حائری، محمدرضا. (۱۳۶۳). *شهرنشینی در ایران*. تهران: آگاه.
حیرت سجادی، سید عبدالحمید. (۱۳۹۵). *سنندج قدیم*. سنندج: انتشارات کردستان.
روشه، گی. (۱۳۸۰). *تغییرات اجتماعی*. (دکتر منصور وثوقی، مترجم). ویرایش دوم. تهران: نی.
سروش آریامهر. (۱۳۵۵). *سنندج: انجمن شهرستان سنندج*.
سنندجی، میرزا شکرالله. (فخرالکتاب). (۱۳۶۶). *تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان*. تهران: امیرکبیر.
مردوخ کردستانی، محمد. (بی تا). *تاریخ مردوخ: تاریخ کرد و کردستان*. بی جا: چاپخانه ارتش.
وقایع‌نگار کردستانی، علی‌اکبر. (۱۳۸۱). *جغرافیا و تاریخ کردستان: (حدیقه ناصریه و مرآت الظفر)*.
(محمدرئوف توکلی، کوششگر). تهران: توکلی.

گزارش‌ها و سالنامه‌ها

دفتر برنامه‌بودجه استان کردستان. (۱۳۵۴). *سیمای کلی استان کردستان: جداول پیشرفت عملیات طرح‌های
خاص ناحیه‌ای در سال ۱۳۵۳*. سنندج: دفتر برنامه‌ریزی و بودجه استان کردستان.
سازمان برنامه‌بودجه. (۱۳۵۴). *اطلاعاتی در زمینه طرح‌های عمرانی استان کردستان*. تهران: سازمان
برنامه‌بودجه.
سازمان برنامه‌بودجه. (۱۳۶۲). *خلاصه گزارش وضع موجود استان کردستان*. تهران: دفتر هماهنگی امور
مناطق.
سازمان برنامه‌بودجه. (۱۳۵۴). *گزارش شناسایی استان کردستان*. تهران: دفتر مطالعات ناحیه‌ای.

سالنامه شهرداری‌ها. (۱۳۴۵). تهران: اتحادیه شهرداری‌های ایران.

سالنامه و آمار ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶.

سرشماری عمومی نفوس و مسکن، سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵، سنندج.

گروه بتا. (۱۳۵۲). گزارش ارزیابی و تکمیلی بر طرح مطالعات جامع توسعه اقتصادی و اجتماعی گروه بتا

در مورد استان کردستان. سنندج: دفتر برنامه‌ریزی و بودجه استان کردستان.

موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. (۱۳۴۹). بررسی نتایج اصلاحات ارضی در هفت منطقه: موضوع

طرح شماره ۱۸۰۴. تهران: دانشگاه تهران.

روزنامه

روزنامه اطلاعات، شماره ۲۲، (۱۶ شهریور ۱۳۰۵)؛ شماره ۱۲۰، ۱۴ دی ۱۳۰۵، ص ۳؛ شماره ۸۵۰.

(۱۷ مهر ۱۳۳۳).

هفته‌نامه ندای غرب، شماره ۷۶۱، (۶ اسفند ۱۳۴۵)؛ شماره ۹۱۰، (۱۹ بهمن ۱۳۴۸)؛ شماره ۱۰۵۱، (۷ دی ۱۳۵۱).

منابع اینترنتی

«صداوسیماي مرکز کردستان، روابط عمومی، تاریخچه مرکز». بازیابی (۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۶) از:

<http://kurdistan.irib.ir/pr>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

